

VASTE VOET AAN DE GROND

Sociale differentiatie en ruimtelijke segregatie in de grootstedelijke omgeving

Ilse Loots en Rudy Marynissen

Beschouwt de socioloog sociale stratificatie en ongelijkheid vanuit een ruimtelijk perspectief, dan legt hij zich vooral toe op segregatie- en concentratieprocessen in de grootstedelijke omgeving. Echter niet alleen in de vermaarde Amerikaanse 'human ecology', maar bijvoorbeeld ook in de 'community studies' komt dit onderwerp aan bod. De achterliggende en meer theoretische belangstelling gaat uit naar de wijze waarop onze samenleving de ruimtelijke omgeving weet te manipuleren ter structurering van het maatschappelijk handelen. Daarnaast wordt ook opgevolgd hoe ons samenleven gebonden is aan ruimtelijke condities en regionale of lokale kleur verwerft door omgevingsomstandigheden. Overigens legden ook de sociale geografie, de culturele antropologie, de omgevingspsychologie, ... zich toe op de 'social area analysis'. Kortom, voor een beschrijving van het wetenschappelijk onderzoek naar ruimtelijke segregatie en concentratie is een brede definitie van 'sociale ecologie' onontbeerlijk. Concreet worden dan drie hoofdthema's toegelicht in dit artikel: 1) de residentiële differentiatie van sociale groepen, 2) de betekenis van de huisvesting en de buurt voor sociale stratificatie en sociale ongelijkheid en 3) de boeiende differentiatie in het bodemgebruik van stad en platteland. Extra aandacht komt vooral het Belgische onderzoek toe.

1. INLEIDING : HET SOCIAAL-ECOLOGISCH GEDACHTENGOED

De tijd van het 19de eeuwse ruimtelijk determinisme, dat zegt dat mens en samenleving louter het produkt zijn van klimaat, natuur en bodemgesteldheid, is lang vervlogen. Zulk extreem standpunt wordt niet meer aanvaard. Veeleer onderkent de hedendaagse sociale wetenschapper de zeer verscheiden invloed die het geografisch milieu op mens en samenleving kan uitoefenen. En niet alleen de natuurlijke omgeving en de door de mens gemaakte 'tweede natuur' hebben hun impact. Zo verdiept de sociologie van de ruimte zich ook in meer abstracte ruimtekwaliteiten omwille van hun dwingend karakter ten aanzien van ons handelen : nabijheid en afstand, de opdeel- of begrensbaarheid van ruimte, ... Technische ontwikkelingen verkleinen weliswaar onze afhankelijkheid van omgevingsomstandigheden. En doorheen de modernisering van de samenleving haakte 'het sociale' zich meer en meer los van 'het ruimtelijke'. Maar die ruimtelijke dimensie in ons handelen blijft belangrijk.

Even boeiend wordt in tal van andere publikaties beschreven hoe de samenleving handig gebruik weet te maken van ruimtelijke eigenschappen bij de structurering van het sociaal handelen en het handhaven van maatschappelijke orde. Men stelt dan wel eens dat de omgeving 'de spiegel van ons samenleven' is. Monumentale gebouwen en hoge torens staan symbool voor macht en gezag. Heggen en muren demarkeren private levenssferen. En tenslotte predikt vrijwel elke samenleving, van primitieve tot meer moderne, de ruimtelijke afzondering ter afkeuring van afwijkend sociaal gedrag. Ruimtelijk isolement en fysische afstand bestendigen op hun beurt sociale afstand.

Lang niet alleen de sociologie nam deze materies ter harte. Onderscheiden disciplines voedden elk vanuit hun specifieke belangstelling het sociaal-ecologisch gedachtengoed. Sociale ecologie wordt dan ook best ruym gedefinieerd als de *wetenschappelijke studie van de wisselwerking tussen mens en fysisch milieu*, zoals aan de orde in de sociale psychologie en de omgevingspsychologie, de ethnologie of culturele antropologie, de community-studies, de sociologie van de ruimte, de human ecology, de menselijke aardrijkskunde of economische geografie, ... Cruciaal voor de ontwikkeling van de sociale ecologie was de doorbraak van het systeemdenken en de introductie van ecologische concepten en theoriën uit de biologie en de ethologie rond de eeuwwisseling, geboeid als men was door mogelijke overeenkomsten tussen de planten-, dieren- en mensenwereld. Termen als natural area, community, ecosysteem, ecotones, populatiebalans, niche, habitat, competitie en competitieve coöperatie, selectie, successie en invasie werden zelfs rechtstreeks overgenomen in de 'human ecology'.

Worden in deze context van de sociale ecologie fenomenen als sociale differentiatie en maatschappelijke ongelijkheid ter sprake gebracht, dan vertaalt dat zich vooral in termen van *segregatie*, afzondering of spreiding en *clustering* of ruimtelijke concentratie. Afgeleide onderzoeken monden dan ook uit in de geleiding en zonering van de sociaal-ruimtelijke omgeving en worden onder de noemer van 'social area analysis' gerubriceerd. Drie grote groepen van thema's kunnen daarin onderscheiden worden.

Het kan gaan om de situering van inwonerscategorieën in de ruimte, om de *residentiële differentiatie van sociale groepen*. Die werd vooral in de grootstedelijke sfeer onderzocht. Naast buitenlandse illustraties in 'Little Sicily' en 'Chinatown', zijn de weliswaar minder exotische patronen van spreiding of concentratie dicht bij huis even belangwekkend. De grootste belangstelling gaat momenteel ongetwijfeld uit naar de typische migrantenbuurten in onze steden. Het beleid staat voor de uitdaging de integratie tussen de diverse bevolkingsgroepen te bevorderen door een concentratie- of een spreidingspolitiek. Maar de kernstad en in het bijzonder de wijken van geringere kwaliteit en prijs blijken bijvoorbeeld ook relatief veel uit de echt gescheidenen aan te trekken (1). Ook de percentages onvolledige gezinnen, alleenstaande jongeren en alleenstaande volwassenen uit de leeftijdsgroep van 30 tot 65 jaar liggen hoger in de oude binnenstad.

Toch is in de zonet gegeven voorbeelden nog geen sprake van markante concentraties, zoals die wel voorkomen bij risicogroepen en erkende socio-economisch kansarmen als volledig werklozen, OCMW-cliënten die financiële bijstand genieten, WIGW's die onder de voorkeurregeling vallen, ongeschoolde arbeiders en bepaalde migrantengroepen. Hoe buurtgebonden komt kansarmoede dan wel voor? Welke kans maakt een lokaal opgezet armoede- en welzijnsbeleid? Het komt er blijkbaar niet alleen op aan doelgroepen te lokaliseren in functie van beleidsmaatregelen maar ook de kwaliteit van de huisvesting en de buurt op te drijven. De sociaal-economische deprivatie en de kansarmoede worden bestendigd, zelfs versterkt door minderwaardige woonomstandigheden. Ook uit de aard van het woonmilieu, uit de *residentiële of morfologische structuur* van een omgeving kan sociale stratificatie worden afgeleid.

Het kan tenslotte ook gaan om de differentiatie in het bodemgebruik, om de *segregatie tussen functies of groepen van activiteiten* in de ruimte. In de ideaaltypische voorstelling herbergen stad en platteland van oudsher aan mekaar complementaire functies. Het platteland levert levensmiddelen en doet zelf beroep

op de stedelijke voorzieningen voor niet-alledaagse goederen en diensten. De stad leeft van haar centrumfuncties en is anderzijds ook afhankelijk van de agrarische productie. Parallel met de voortschrijdende functiedifferentiatie, arbeidssegmentering en modernisering wikkelen maatschappelijke activiteiten zich bovendien meer en meer af in afzonderlijke zones of gebieden. De sferen van het wonen, het werken, het recreëren en het verplaatsen groeiden ruimtelijk uit mekaar. In ons land versterkten de gewestplannen deze zoneringsplanologie aanzienlijk. Het eenzijdige bodemgebruik van de deelgebieden werd bij Koninklijke Besluiten bekrachtigd. Specifiek in de grootstedelijke omgeving onderscheiden tal van onderzoekers kwartieren of sectoren: zakenbuurten, commerciële en administratieve centra, uitgaanskwartieren, industriële zones, verlaten en vervallen ambachtelijke terreinen, woonwijken en suburbane verkavelingen. Niet zelden is een strikte scheiding van functies ook in gemeentelijke aanlegplannen terug te vinden. Ook deze sociaal-ruimtelijke geleding, deze aanspraken van zowel residentiële als niet-residentiële functies op de schaarse ruimte, zijn van grote betekenis voor de sociale stratificatie, en meer in het bijzonder voor deze in de grootstedelijke omgeving. Het stedelijk beleid moet antwoord kunnen geven op problemen van sociale verdringing door grondspeculatie en de ontwikkeling van de regionale, nationale en internationale centrumfuncties, op de omgevingshinder van niet-buurtgebonden activiteiten in de woonwijken maar anderzijds toch ook op de uitwijking van tewerkstellingsgelegenheid, op de toenemende verkeersmobiliteit die uit de doorgedreven functiedifferentiatie voortvloeit, op de budgettaire problematiek die de suburbane ontwikkelingen vergezelt, ... In vele gevallen overstijgen deze beleidsmateries zelfs de strikt stedelijke bevoegdheden.

Er is dus méér dan één perspectief wanneer de ruimtelijke dimensie (en meer in het bijzonder de grootstedelijke context) van sociale ongelijkheid in het daglicht wordt gesteld. In dit artikel wordt daarom de wetenschappelijke bedrijvigheid rond de drie zojuist aangestipte grote groepen van thema's ruimer gesitueerd. Het pionierswerk van Park en Burgess, Hoyt, Wirth, Harris, Ullman en Zorbaugh, kortom, het gedachtengoed van de 'human ecology' zoals het ontstond aan de universiteit van Chicago bij het begin van deze eeuw, is de socioloog immers voldoende bekend. Het komt elders meer dan genoeg aan bod. Historische voorlopers in de 'social area analysis', alsook nauw bij dit domein aanleunende theorieën, zullen dan ook extra aandacht krijgen in deze bijdrage. Bovendien verwijzen we voor concrete illustraties graag naar het in Vlaanderen en Brussel tot stand gekomen empirisch onderzoek. Ook tal van bibliografische

referenties van Belgische onderzoeken kunnen in de noten geraadpleegd worden.

2. CONCENTRATIE(S) EN SPREIDING VAN GROEPEN IN DE GROOTSTAD

De 'human ecology' heeft zich uitdrukkelijk laten gelden als stadssociologie. Toch werden al eerder initiatieven genomen om de internstedelijke geleding in kaart te brengen. Uit historisch materiaal blijkt ook dat de stedelijke omgeving van oudsher een heterogene bevolkingssamenstelling heeft gekend.

Ten eerste zijn de 19de eeuwse armoedesurveys ontstaan in een urbaan milieu. Precies de verstedelijking van de samenleving en de sociale problemen die daaruit voortvloeiden zetten menig intellectueel aan tot cijferen. Noch de uitbuiting in de landelijke huisnijverheid, noch de schrijnende armoede op het platteland hadden dergelijke aandacht weten te trekken. De armoede werd overduidelijk in de omvang van het fabrieksproletariaat en werd aldus vanuit een urbane context in het daglicht gesteld (2). Eden, Mayhew, Booth en Mc Farlan legden in publikaties hun bevindingen inzake de verpaupering in de steden vast. Voor België dienen Ducpétiaux en Jacquart (3) vermeld. Cruciaal waren ook sporadische enquêtes van artsen en de werking van de zogenaamde saneringscomité's. De drang om door massale slooping van de woningen (of wat daarvoor moest doorgaan) komaf te maken met de ongezonde levensomstandigheden was groot bij de toenmalige overheid. De herprofilering van straten en stegen tot grote lanen en boulevards paste niet alleen in de 19de eeuwse stadsverfraaiing maar veegde meteen achterbuurten en beluiken van de kaart. Ze voorzagen ook duidelijke scheidingslijnen tussen de stadsbuurten van verschillende status. Indicatief is ook, dat de Belgische overheid in de tweede helft van die eeuw de pendelarbeid ging stimuleren. De invoering van de goedkope spoorabonnementen getuigt van een subtiel ingrijpen in de stedelijke congestieproblematiek (4).

De erbarmelijke levensomstandigheden in de steden werden in de 19de eeuw in belangrijke mate aan overbevolking toegeschreven. Men vreesde niet alleen hygiënische wantoestanden en sociale onlust. De gevestigde burger tolereerde ook geen overbelasting van het stedelijk draagvlak. Op zich was de verstedelijking immers geen nieuw verschijnsel. Ook de middeleeuwen kenden - vooral in periodes van economische bloei - een voortschrijdende relatieve bevolkingstoe-

name in de stedelijke bevolkingsconcentraties. Het aandeel van inwoners uit de stedelijke agglomeraties in de totale Belgische populatie bedraagt momenteel 50% en schommelde in 1830 rond 25%. Historici maken melding van piekwaarden van 40% voor bijvoorbeeld het hertogdom Brabant in de 15de-16de eeuw. Men schat (5) de urbanisatiegraad voor het middeleeuwse Vlaanderen, Brabant en Noord-Italië gemiddeld op 30 tot 35%. De trek naar de stedelijke centra was toen wel minder massaal, maar is in sociaal opzicht betekenisvol. Vooral vanaf de 13de eeuw kwamen emigranten uit de omstreken in de tewerkstellingsattractieve centra toe. Die inwijking werd in de Lage Landen trouwens door de stadsbesturen aangemoedigd met het toekennen van het 'poorterschap', een begeerde status voor een stadsinwoner. In de meeste van onze steden onderscheidden de poortersrechten de 'poorters' van de 'ingezetenen' of 'ondersaten' en 'vreemdelingen' of 'gasten' (6). Men hoopte zo vooral ambachtslui binnen de stads-poorten aan te trekken. Omgekeerd fungeerden de stadsrechten als middel om de stedelingen van emigratie te weerhouden. De immigranten waren niet per se armen. Veeleer bewerkstelligden deze migraties de interregionale en internationale differentiatie van de stedelijke populatie. Dat kan uit de nauwgezette registers die de poortersboeken voor die tijd waren, worden opgemaakt.

De dag van vandaag lenen vanzelfsprekend nationale stock-statistieken zich tot het in kaart brengen en evalueren van sociale stratificatie in het stedelijk weefsel. De volkstellingsgegevens kunnen daarvoor geraadpleegd worden tot op het gedetailleerde niveau van de statistische sectoren. Toch worden, zoals bijvoorbeeld in gemeentelijke planologische databanken, tellingen op straatkant- en bouwblokkniveau geïntroduceerd om te ontsnappen aan het keurslijf van administratieve geografische omschrijvingen. Ten eerste zijn statistische sectoren, wijk- of gemeentegrenzen immers niet noodzakelijk relevante begrenzingen voor het plaatselijk samenleven, maar slechts voor bepaalde deelaspecten daarvan. Ten tweede doken in tal van buiten- en binnenlandse onderzoeken waarschuwingen op voor de vertekening die administratieve indelingen veroorzaken in de analyseresultaten. Ten derde kwam in de sociale ecologie niet alleen die administratief-geografische eenheid op de helling te staan, maar in zekere zin ook elk sociaal indelingscriterium. De ruimtelijke distributies van sociale kenmerken bleken mekaar voortdurend te doorkruisen. Is bijvoorbeeld de ethniciteit doorslaggegender in de aantrekkings- en segregatieprocessen dan de welstand? Of vestigen bemiddelde buitenlanders zich eerder in de riantere stadswijken dan in eigen getto's? Naargelang het gehanteerde criterium veranderen buurten of economisch achtergestelde regio's van vorm en omvang. Men is zich, met andere woorden, bewust geworden van de relativiteit van elk indelingscriterium

en dat is een belangrijke theoretische ontwikkeling. De term 'social area' is dan ook in de plaats getreden van het oorspronkelijke begrip 'natural area'. Voor sociaal-ecologen ligt het antwoord in een flexibele zonering op basis van een brede waaier van indicatoren.

Aldus won de factoranalyse veld als verwerkingstechniek in het sociaal-ecologisch onderzoek. Tussen de vele sociale karakteristieken zoekt men daarbij naar de meest representatieve criteria voor geografische clustering en afbakening. Sociaal-ruimtelijke 'homogeniteit' werd daarmee belangrijker dan sociale 'cohesie', wat de sociologische relevantie van de onderzoeken niet altijd ten goede kwam. In de Verenigde Staten werd de 'factoriële ecologie' vanaf de zestiger jaren enorm populair (7), niet toevallig in een periode van groeiende belangstelling van geografen voor de internstedelijke mozaïek. Evenmin staan de ontwikkelingen in de geautomatiseerde cartografie er los van. De methode werd in de loop der zeventiger jaren ook bij ons meermaals op de proef gesteld. Zowel voor de steden Gent, Brussel als Antwerpen werden onderzoeksprojecten gelanceerd (8).

Door de integratieproblematiek bestaat hernieuwde belangstelling voor de situering en huisvesting van migrantenpopulaties in het stadsgebied. We kunnen er hier niet uitgebreid op ingaan. Maar recent onderzoek bevestigt bijvoorbeeld ook de segregatie tussen immigranten uit de Maghreb-landen en Turken te Antwerpen, Gent en Brussel.

De in totaal 15.000 Marokkanen, Algerijnen en Tunesiërs huisvestten zich te Antwerpen vooral in de binnen de Ring gesitueerde gedeelten van Borgerhout en Berchem, op het Zuid en het Kiel en te Hoboken (9). Turken vinden we bijna niet in datzelfde Borgerhout, maar wel sterker vertegenwoordigd in het oudste gedeelte van Berchem, op het Zuid en op het Kiel. Met bijna 5000 vertegenwoordigen zij om en bij de 1% van de Antwerpse bevolking.

In relatieve termen wonen er te Gent veel minder vreemdelingen : 5,5% (14.000) t.o.v. 10% (47.000) te Antwerpen. Toch is het absoluut aantal Turken dat te Gent gevestigd is aanzienlijk groter. In 1985 hadden 6500 Gentenaren de Turkse nationaliteit. Vooral de 19de eeuwse zones van geringere woningkwaliteit, bijvoorbeeld ter hoogte van wijk Sluizeken-Muide, kennen een concentratie. Daartegenover staan slechts een tweeduizendtal Noord-Afrikanen. Zij vestigden zich eerder ter hoogte van de Brugse Poort, met evenwel een interferentiezone aan de Blaisantvest (10).

Koploper blijft vanzelfsprekend Brussel met bijna 58.000 Marokkanen, 16.000 Turken, 10.000 Grieken, 36.000 Italianen en 28.000 Spanjaarden. Intramuros

betreft het vooral het westelijk stadsgedeelte; buiten de pentagoon de wijken rond het Zuidstation, het Noordstation en Sint-Jans-Molenbeek. Op het totaal van de bijna 238.000 vreemdelingen had in 1981 een aanzienlijk aantal een niet-mediterrane nationaliteit, gegeven de internationale bestuurlijke, administratieve en commerciële centrumfuncties van de hoofdstad. Deze bevolkingsgroepen vestigen zich veeleer in de oostelijke en zuidelijke periferie, Sint-Pieters-Woluwe en Ukkel (11). In nagenoeg alle Belgische studies wordt overigens ook op de overeenkomsten gewezen in de residentiële differentiatie van arbeiders en mediterrane vreemdelingen enerzijds en van hogere bedienden, vrije beroepen en de zogenaamde 'Eurocraten' anderzijds.

3. DE GROOTSTAD ALS WOONOMGEVING

Die eigen habitat, dat groepseigen territorium dat in de rivaliteit tussen sociale groepen om de schaarse ruimte, infrastructuren en voorzieningen tot stand komt, is voor de sociaal-ecoloog niet alleen een uitgelezen lokatie, een 'predetermined place'. De 'natural areas' worden blijvend gekenmerkt door specifiek maatschappelijk gedrag en dragen dit ook over aan nieuwe bewoners: "We do know that the community outlives the individuals who compose it" (12). Dit 'environmentalism', die overtuiging van het belang van de lokatie en woonomstandigheden kwam vooral de sociale pathologie van de stedelijke omgeving ten goede. Criminaliteit, ziekte, armoede en gedragsstoornissen werden voorheen immers vooral genetisch verklaard, Darwins stellingen indachtig. De problemen bleken op het individuele niveau als vanzelf te verdwijnen bij emigratie uit de betreffende slums. Als een vorm van ruimtelijk determinisme is dit denkbeeld de sociaal ecologen later echter aangewreven. Men trok vervolgens ook in twijfel of de suburbane woonomgeving een suburbane levensstijl kon doen ontstaan (13). Genuanceerder verklaart men nu de mechanismen die werkzaam zijn op de woningmarkt, de differentiële aantrekking en afstoting van bevolkingsgroepen op grond van inkomen, gezinstype, ethniciteit, ... en de bestending van kansarmoede en deprivatie vanuit de buurt als handelingsverband.

"Human ecology, as the sociologists would like to use the term, is, however, not identical with geography, nor even with human geography. It is not man, but the community; not man's relation to the earth which he inhabits, but his relations to other men, that concerns us most. (...) This conception means that geographical barriers and physical distances are significant for

sociology only when and where they define the conditions under which communication and social life are actually maintained" (14).

In deze optiek wordt het dan ook hoogste tijd te verwijzen naar de 'community studies'.

'Community-studies' nemen, naar het voorbeeld van antropologisch of etnografisch onderzoek, een plaatselijk gemeenschapsleven ter studie. Het wordt beschreven en getypeerd op grond van de sociale stratificatie, het verenigingsleven, de tradities en gebruiken, de mechanismen van sociale controle, de interne cohesie jegens de buitenwereld, ... De mate waarin de ruimtelijke dimensie aan bod komt wil wel eens verschillen, maar in elk geval staat in dergelijke studies het territorium voor maatschappelijke integratie. Een plaatselijke gemeenschap, van welke grootte-orde ook, organiseert zich per definitie territoriaal. Communities zijn gemeenschapsvormen die zich aan de hand van grenzen structureren. Een begrensd en ruimtelijk gesloten geheel staat niet alleen voor een gemeenschappelijke verblijfplaats, of voor ruimtelijke homogeniteit in sociale kenmerken, maar ook voor handelingsverbanden of een sociaal systeem. Er is al dan niet een collectief bewustzijn van die gemeenschappelijke situatie. Veeleer dan voor de stad, bestond hierbij belangstelling voor het landelijke gemeenschapsleven. Het werd immers een meer gesloten of geïsoleerd en autarchisch karakter toegeschreven. Nog zelden is zulke gemeenschap volledig besloten te noemen, zoals in dat ideaaltype van een dorp of een landelijk gehucht. Men schrijft een community nog wel een lokale basis toe, maar niet noodzakelijk rigide grenzen. Het stedelijk fenomeen valt nog moeilijker te begrenzen en bovendien illustreren bijvoorbeeld Whyte's 'street corner society', Van Engelsdorp-Gastelaars 'stedelijke en niet-stedelijke stadsbewoners' en Brunts 'stedelingen op het platteland' hoe binnen dezelfde ruimtes verscheiden levensstijlen en onderscheiden ruimtelijke referentiekaders kunnen voorkomen (15). Zulke handelingsruimten plaatsen vraagtekens bij een te strikt territoriaal ingekleurd ruimtebegrip en de zonerings- of geleiding van de ruimtelijke omgeving. Toch blijft voor tal van levenssferen en ook in een stedelijk milieu het lokale organisatieniveau van belang. Deze bijdragen van de sociale ecologie en de community-studies indachtig, moet bij een evaluatie van de residentiële verblijfskwaliteit dan ook de ruimere woonomgeving betrokken worden.

Een woonbeleid moet inderdaad meer omvatten dan de zorg om het woningenbestand. Het moet deze woningen aanbieden in een aangepaste woonomgeving. Openbaar groen en gemeenschapsruimte, haltes van openbaar vervoer, straatmeubilair, de nabijheid van kleinhandelszaken, medische diensten en

primaire collectieve voorzieningen als het basisonderwijs, drijven de woonkwaliteit op. Het wonen wordt anderzijds ook in negatieve zin belast door een overmatige aanwezigheid van hinderlijke activiteiten in diezelfde omgeving, door verkrotting en leegstand, ... Aan zulke verdieping wordt nochtans zelden aandacht besteed, wellicht omdat de gegevens daarvoor slechts occasioneel ter beschikking komen. Naast een reeks andere indicatoren, speelde zulke dimensionering van de kwaliteit van de woningen én van de woonomgeving een belangrijke rol in de afbakening van de problematische woongebieden in de stad Antwerpen, die in 1986 in het kader van het project 'Kansarmoede in de grootstad' werd opgezet (16).

De kwaliteit van het woningenbestand werd daarbij geoperationaliseerd aan de hand van klassieke indicatoren als het bouwjaar van de woningen, de gemiddelde bewoonde oppervlakte per inwoner, het aandeel van de woningen die over een tuin of koer van minimale grootte beschikken, de comfort-index (de aanwezigheid van een badkamer, een keuken van minimum 4 m², centrale verwarming, toilet met waterspoeling en isolatie), en van de bouwfysische toestand van de gevels en de voorkomende leegstand. Gebrek aan ruimte in de woning komt, in vergelijking tot de statistische gemiddelden althans, vooral voor in bepaalde hoogbouwwijken en buurten waar de eengezinswoningen sterk overheersen. In de Antwerpse binnenstad daarentegen is - enkele buurten niet te na gesproken - gemiddeld meer woonruimte beschikbaar. Het aantal alleenstaanden en kleine huishoudens is er ook groter. Oudere woningen kennen bovendien grotere vloeroppervlaktes. Niet toevallig ontstonden in de 19de eeuwse uitbreidingsgebieden meer en meer oneigenlijke appartementen.

Maar op hun beurt zijn oudere woningen dan weer minder voorzien van belendende private open ruimte. Recentere wijken met eengezinswoningen beschikken over meer eigen open ruimte. Het comfort van de woningen hangt zowel nauw samen met de ouderdom als met de bouwfysische toestand van de gevel. In tal van binnenstedelijke buurten neemt ook de leegstand problematische proporties aan. En, "hoewel oudere woningen niet per definitie van een slechtere kwaliteit zijn, is het bouwjaar nog steeds een vrij goede voorspeller van de staat waarin ze zich bevinden" (17).

De kwaliteit van de publieke ruimte kan onder meer vastgesteld worden op basis van het straatcomfort en de aanwezigheid van open ruimte en groenvoorziening in de onmiddellijke omgeving van de woningen. Het straatcomfort houdt verband met de aanwezigheid van zitbanken, vuilnisbakken, fietsstallingen, straatverlichting, fietspaden, haltes van het openbaar vervoer, telefooncellen en

brievenbussen. In zones waar weinig gewoond wordt ontbreken deze gerieflijkheden meestal. De straten zijn het best uitgerust in enkele sociale woonwijken, waar de inrichting van de openbare ruimte toch in zekere mate deel uitmaakt van een aanlegplan, en op centrale plaatsen in de stad, waar veel mensen samenkomen.

Daarnaast wordt ook de spreiding van voorzieningen als handelszaken in voedingswaren, private medische diensten en de primaire collectieve en educatieve voorzieningen ingeschat. Hoewel ze in geringere mate levensnoodzakelijk zijn, is ook de aanwezigheid van secundaire collectieve voorzieningen voor het buurt- en verenigingsleven van belang. Het gaat om jeugdorganisaties en clubhuizen, parochiehuizen, opvangcentra, buurthuizen, collectieve ruimten en dergelijke.

Anderzijds werd in het betreffende project de nabijheid van hinderlijke activiteiten gemeten. Industriële uitbatingen en groothandelszaken zijn op zich belastend voor de woonomgeving. Andere bestemmingen worden pas hinderlijk wanneer ze in grotere concentraties voorkomen. Kleinhandels- en horecazaken die lokale behoeften overstijgen hypotheceren bijvoorbeeld de leefbaarheid van het centrale en noordwestelijke gedeelte van de Antwerpse binnenstad en de buurten langsheen de invalswegen.

In de resulterende buurten met problematische woonkwaliteit is ongeveer 14% van de Antwerpse bevolking gehuisvest. Er is geen eenduidig segregatiepatroon vast te stellen dat alle socio-economisch zwakkere groepen treft. Er blijken in de grootstad inderdaad 'typische probleembuurten met typische probleembewoners' te bestaan: gedeeltelijk ontvolkte buurten met een haven- of industrieel verleden, kansarme buurten met veel migranten, kansarme buurten zonder migranten, buurten van redelijke kwaliteit maar met een sterk verouderende bevolking, ...

4. DE STEDELIJKE MOZAIEK VAN GRONDBESTEMMINGEN

Ook inzake de nesteling van niet-residentiële functies in het stedelijk weefsel kende de Chicago-school voorlopers: in de grondwaardentheorieën van de 'land economists' en de economische geografie bijvoorbeeld. Een zuiver economische belangstelling leidde tot de simulatie van het vestigingsgedrag van agrarische producenten en de locaties van marktplaatsen. Nabij de stad gelegen landbouwgronden stijgen in waarde omdat de afstanden en verplaatsingskosten tot het centrum er voor de producent het geringst zijn. De grondwaarden fluctueren

concentrisch over het grondgebied en rond de marktplaatsen treedt morfologische verdichting op. De binnenstedelijke omgeving wordt ingedeeld in zones, naargelang ze distributie-economisch interessant zijn en hoge renten opbrengen door de nabijheid van het centrum of belangrijke invalswegen. De optimale bereikbaarheid drukt niet alleen de transportkosten, maar impliceert ook een grotere klantentoevoer. Het spreidingspatroon van fabrieken, kantoren, winkels en diensten en woningen wordt vervolgens verklaard door de differentiële financiële slagkracht van de actoren. Overzichtswerken vermelden Hurd, Haig en Alonso als vertegenwoordigers van dit gedachtengoed (18). Beckman en Muth legden zich hoofdzakelijk toe op de stedelijke woningmarkt. Wingo, Mayer, Ratcliff en Granelle publiceerden specifiek over het impact van transportassen op het grondwaardenverloop (19).

In België legde het empirisch onderzoek op *micro*-stedelijk niveau zich hoofdzakelijk toe op de woonfunctie, de residentiële structuur, en minder deze van de andere functies. Het gaat vooral om een geleding op basis van huisvestings- en bewonerskarakteristieken. Nochtans stelt de spanningsrelatie tussen de verschillende functies in het stedelijk bodemgebruik het beleid voor belangrijke uitdagingen die de sfeer van het wonen sterk aanbelangen: hoe kan de tewerkstelling in de binnenstad verzekerd blijven; hoe kan de toenemende verkeersmobiliteit en -overlast in het stadscentrum in toom worden gehouden; hoe kunnen grondprijzen en de woningmarkt bijgestuurd worden; hoe sociale verdringing tegen te gaan, veroorzaakt door speculatie in commerciële panden, gronden en woningen; ...

Met betrekking tot de industriële bedrijvigheid, de commerciële, administratieve, culturele en andere activiteiten beschouwde de sociale geografie de steden veeleer als puntverschijnselen. Op *macro*-niveau dus: de steden als tewerkstellingscentra in het land en in de regio's, als attractiepunten voor de kantoorsector, als centrale marktplaatsen voor het hinterland, ... Ook werden in tal van empirische studies de regionale sociale en economische ongelijkheden in kaart gebracht: de spreiding van werkloosheid en de actieve bevolking over het land, de samenstelling van de bevolking naar nationaliteit, het welvaartsniveau van de inwoners op basis van de gemiddelde netto-belastbare inkomens per gemeente. Uiteindelijk kwamen gemeentetypologieën tot stand (20), die frequent gebruikt worden in het sociologisch onderzoek. Op dit *macro*-niveau wordt in de sociale geografie overigens ook de band gelegd tussen vraag- en aanbodstructuren. Bijvoorbeeld inzake de verbruikersgerichte voorzieningen uit de tertiaire sector. Centrale plaatsen tellen méér handelszaken, private en openbare diensten en collectieve infrastructuur, een rijker gamma van deze

voorzieningen en ze zijn ook op zich sterker gespecialiseerd. Uit enquêtes blijkt dat ze een ruim hinterland bedienen. De centra herbergen ook zelf meer inwoners, zij het dat deze stedelingen meer en meer uitwijken naar verderop gelegen gemeenten. De oorspronkelijke stad versmelt met een deel van haar ommeland. Met de empirische begrenzing van de 'stadsgewesten' vervolledigt de sociaal-geograaf dan ook zijn zonering van het stadsgebied en omvat hij meteen ook de suburbane stedelingen. Naar Angelsaksisch voorbeeld is de 'Standard Metropolitan Area' het gebied dat als een functioneel geheel het sterkst verstedelijkt voorkomt.

Die functionele samenhang tussen verspreid gelegen woonplaatsen, voorzieningen, tewerkstellingslokaties, ... ontglipt evenwel de notie van het stadsterritorium en dus ook het stedelijk beleid. Het uitzwermen van allerhande op het stedelijk centrum betrokken activiteiten blijft de geograaf begrenzingsproblemen stellen. En uiteindelijk kennen steeds meer en meer gemeenten stedelijke elementen binnen hun grondgebied maar komen zij daarom zelf niet volledig verstedelijkt voor. Stadsbesturen zien een belangrijk aandeel financiële middelen ontglippen en de omliggende gemeenten evolueren naar een zeer gunstig fiscaal klimaat. Hierdoor wordt de welzijnszorg in de steden, die daar precies een sterker uitgebouwd voorzieningenapparaat en meer middelen vergt, gehypothecerd. Bovendien bestendigen of versterken de verhoogde stedelijke belastingen de sociaal-economische ongelijkheid. Zelfs de ruimtelijke mobiliteit van individuen en huishoudens wordt een indicator voor welvaartsverschillen en creëert wellicht ook nieuwe vormen van sociale ongelijkheid.

Men kan zich ook de vraag stellen of de zonering van het stedelijke territorium wel steeds de gepaste wijze van voorstellen is. Op micro-stedelijk niveau leerde een exploratie van het vestigingsgedrag van de Antwerpse verbruikersgerichte commerciële sector alvast dat territoriale vestigingsratio's zich duidelijk onderscheiden van netwerkstrategieën. Dat zijn strategieën waarbij vooral de confrontatie en de banden tussen complementaire voorzieningen of tussen concurrenten cruciaal zijn. Territoriaal ingebed zijn inderdaad de kruidenier, de dagbladhandel, de apotheek, het postkantoor en de drogist omdat zij zich richten op klantengroepen uit de direct aansluitende omgeving of zich op regelmatige afstanden van mekaar (moeten) vestigen. De klantenzones kunnen groter of kleiner zijn. Ook tal van in de binnenstad sterk oververtegenwoordigde handelszaken of diensten als bibliotheken, politiekantoren, het artistiek onderwijs, kinderkribbes en peuterscholen en zelfs speciaalzaken als boekhandels, bioscopen, hotels, adviescentra en interimbureau's oriënteren zich territoriaal.

Anderzijds organiseren winkels en diensten als kledingszaken, antiquairs, meubelzaken, handels in computers en hifiuitrusting, wisselagenten, reisbureau's en immobiliënkantoren zich niet zozeer in eigen kwartieren, maar in redelijk homogeen samengestelde kettingen in het stratenpatroon of langsheen de belangrijkste verkeerswegen. Deze wijze van clusteren valt al te gemakkelijk buiten het blikveld van de zonering. Zoals hoger gesignaleerd voor de sfeer van het wonen versterken deze vaststellingen de behoefte aan aanvullend onderzoek naar ruimtelijke referentiekaders.

5. BESLUIT

De ruimtelijke inbedding van sociale differentiatie, stratificatie en ongelijkheid werd met het pionierswerk van de Chicago-school hét thema van de 'human ecology'. Centraal staat de duiding van concentratie- en segregatieprocessen en de geleding of zonering van de ruimtelijke en in het bijzonder van de grootstedelijke omgeving op basis van maatschappelijk relevante indicatoren. Nochtans kent deze 'social area analysis' historische voorlopers. Andere sociaal-wetenschappelijke disciplines en theorieën sluiten nauw aan bij hetzelfde gedachtengoed. Dat wordt vooral duidelijk als verschillende perspectieven op de betekenis van de ruimtelijke dimensie voor de sociale stratificatie worden onderkend. Drie grote groepen van thema's trokken onze aandacht. Er werd hoofdzakelijk onderzoek verricht in de materies van 1) de residentiële differentiatie van sociale groepen, 2) van de residentiële of morfologische structuren en 3) van de verscheidenheid in het bodemgebruik. En dit zowel met betrekking tot het stedelijk weefsel als met betrekking tot de regionale geleding in het land. Elke materie kent zijn typische beleidsproblematiek. In de uitweidingen werd bijzondere aandacht besteed aan onderzoeksmateriaal van eigen bodem. Bij wijze van uitleiding werd tenslotte gepleit voor de exploratie van ruimtelijke referentiekaders in het sociale handelen. Deze moet de wel stevig ingeburgerde, maar soms té strikt territoriale inkleuring van de ruimtelijke dimensie kunnen aanvullen.

VOETNOTEN

- (1) Gemiddeld was in 1981 ongeveer 4% der inwoners van de Antwerpse fusiestad wettelijk gescheiden. In tal van intra muros gesitueerde bouwblokken, in het 19de eeuwse Stuyvenberg en de recentere hoogbouwwijken van Linkeroever benadert hun aandeel de 10% en overstijgt het dit zelfs tot 20% en meer (Marynissen e.a., 1987/1988 : 39).
- (2) De stedelijke centra boden nieuwe tewerkstellingsperspectieven. Deze kwamen niet ongelegen in de zware crisis die de landelijke samenleving doormaakte gedurende de eerste helft van de 19de eeuw. De eeuw voordien bezorgde de huishouding het platteland nog een demografische bloeiperiode. De levensomstandigheden waren niet al te bevredigend maar toch was op het einde van de 18de eeuw gemiddeld 80% van de bevolking op het platteland gehuisvest. Eén persoon op vijf in - het huidige - België verbleef toen in de steden (Bairoch, 1976). Bij de onafhankelijkheid van België bedroeg de verhouding gemiddeld één op vier. Om en rond de recentste eeuwwisseling was ongeveer de helft van de stedelijke populatie niet ter stede geboren maar ingeweken. De cijfers worden nog veelzeggender als men rekening houdt met de emigratie naar Frankrijk, de Verenigde Staten, ... Deze brak in de tweede helft van de 19de eeuw voorgoed door en belangde, naar men voor België schat, minstens een half miljoen inwoners aan.
- (3) Eden, F. (1798) *The state of the poor*; Mayhew, H. (1861-1862) *London labour and the London poor*; Booth, C. (1889-1903) *Life and labour of the people in London*; Mc Farlan, J. (1782) *Inquiries concerning the poor*, en Seeböhm-Rowntree, B. (1922) *Poverty: a study of town life*, London (de studie zelf dateert van de vorige eeuw); Ducpetiaux, E. (1851) 'Des subsistances, des salaires et de l'accroissement de la population dans leurs rapports avec la situation économique des classes ouvrières en Belgique', *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique*, VI : 441-595; Jacquart, C. (1906) 'Etude de la démographie statique et dynamique des agglomérations urbaines et spécialement des villes belges', *Bulletin de la Commission Centrale de Statistique*, XIX : 131-251.
- (4) Van Isacker becijferde de teweegebrachte verschuivingen. Rond de eeuwwisseling was "het groeiritme van de bevolking met de helft teruggelopen in de steden met meer dan 25.000 inwoners, maar het verdubbelde in gemeenten met tien tot 25.000 inwoners en vertienvoudigde in gemeenten met minder dan 10.000 inwoners". Net vóór de eerste wereldoorlog pendelde een vierde van de arbeidersbevolking dagelijks of wekelijks naar het werk (Van Isacker, 1978 : 180-181).
- (5) Bronnen van deze percentages : Scholliers, Vandenbroucke, 1983 : 258; Soly, Thys, 1982 : 30; Nicholas, 1971 : 5; Bairoch, 1976; Sporck e.a., 1985 :

163. (Hier ligt de begrenzing van bevolkingsentiteiten die nog tot de stadsgewesten gerekend worden evenwel erg ruim.)
- (6) Er zijn illustraties van 'vreemdenrechten'. Tot de privileges en vrijheden behoorde zo de bescherming tegen onrecht en het verbod de huishuren voor vreemdelingen op te drijven (Prims, 1977 : 230).
- (7) Met vertegenwoordigers als Rees en R. Murdie (1969) *The factorial ecology of metropolitan Toronto 1951-1961*.
- (8) Niet in alle studies vinden we uitdrukkelijk deze techniek terug. Toch wordt eveneens op basis van meerdere variabelen een staalkaart van buurten samengesteld. Voorbeelden zijn : Claeys, 1986; Claeys, Van Hove, 1987; De Lannoy, 1977; De Lannoy, 1975 : 215-238; De Lannoy, 1978; Kesteloot, 1980; Kesteloot, 1982; Kesteloot, De Winter, 1983; Kesteloot, 1985 : 75-90; Lagrou, 1979; Marynissen e.a., 1987/1988; Meulemans, Van Hove, 1979; Vanneste, 1982; Vanneste, 1984; Vrijens, 1978.
- (9) Cijfers Dienst Bevolking Antwerpen, 1.1.1985, zijnde 3,20% van de inwoners uit de totale fusiestad (Marynissen e.a., 1987/1988) : 59.
- (10) Bil, 1990 : 165.
- (11) De Lannoy, Kesteloot, 1985 : 137-150.
- (12) Park, 1968 : 7.
- (13) Gans, 1960 : 70-83; Berger, 1960.
- (14) Park, 1968 : 3 en 14.
- (15) Whyte, 1970; Brunt, 1974; Van Engelsdorp-Gastelaars, 1980.
En in historisch verband : "Hence a large proportion of the population in the nineteenth century was urbanised in the demographic sense but had not yet moved into the urban system to be urbanised in the sociological sense. They were in the city but not of it" (Pahl, 1973 : 32).
- (16) De voornaamste onderzoeksresultaten zijn gepubliceerd in Marynissen e.a., 1987/1988. Uitgangsvraag was in hoeverre kansarme inwoners of risicogroepen ruimtelijk geconcentreerd leven te Antwerpen en in welke mate de grootstedelijke omgeving haar inwoners differentieel kansen aanbiedt. Omgevingskarakteristieken zijn op zich niet noodzakelijk problematisch, maar komen meestal geografisch gecumuleerd voor en verhogen zo het armoederisico.
- (17) Marynissen, 1987/1988 : 28.
- (18) Von Thuenen, J. (1826-1863) *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*. Hamburg; Hurd, 1903; Haig, 1926; Alonso, 1960; Alonso, 1964; Beckman, 1957; Beckman, 1972; Muth, 1961; Muth, 1969.

- (19) Wingo, 1961; Mayer, 1965; Granelle, 1967; Ratcliff, 1949.
- (20) Een ruime keuze van artikelen is te vinden in het speciaal nummer van het tijdschrift van het Gemeentekrediet van België (XXX, 1985 : 154. Andere illustraties zijn te vinden bij : Albrechts e.a., 1984; Cabus, 1980; De Brabander, Van der Wee, 1985; Dupont e.a., 1987; Goossens, 1972; Goossens, Van der Haegen, 1972; Goossens, De Rudder, 1976; Goossens, Jansen-Verbeke, 1969; Janssen, 1988; Moesen e.a., 1990; Rousseau, 1977; Tilsley, 1979; Van der Haegen, Pattyn, 1983; Van der Haegen, Vanneste, 1986; Vlassenbroeck, 1987a, 1987b; XXX, 1963a; XXX, 1963b; XXX, 1965.
- (21) Loots, I. (1990) *Stad, straat en dorpel. Microstedelijke vestigingsratio's van de gebruikersgerichte handelszaken en diensten te Antwerpen*. Doctoraatsthesis, Wilrijk.

BIBLIOGRAFIE

- Albrechts, L., E. Swyngedouw, D. Van der Wee (1984) *Regionale ongelijkheid, een regionale atlas voor Vlaanderen en Brussel*. Leuven.
- Alonso, W. (1960) 'A theory of the urban land market', *Papers and proceedings of the Regional Science Association*, 6 : 149-157.
- Alonso, W. (1964) *Location and land use : toward a general theory of land rent*. Cambridge/Massachusetts.
- Bairoch, P. (1976) *Population urbaine et taille des villes en Europe*. Paris.
- Beckman, M. (1957) *On the distribution of rent and residential density in cities*. New Haven.
- Beckman, M. (1972) 'Von Thünen revisited : a neoclassical land use model', *Swedish journal of economics* : 1-7.
- Berger, B. (1960) *Working class suburb : a study of auto workers in suburbia*. Berkeley and Los Angeles.
- Bil, S. (1990) *Onderzoek naar segregatie van migranten in het Gents stedelijk milieu*. Gent.
- Brunt, L. (1974) *Stedeling op het platteland*. Meppel.
- Cabus, P. (1980) 'De streek : een geografisch-economisch planologische benadering. Beoordeling van bestaande regionale indelingen en voorstel tot een nieuwe regionale indeling voor Vlaanderen', *GERV-Berichten*, 25 : 107-208.
- Claeys, D. (1986) *Stad Gent, Geo-statistische survey*. Gent.

- Claeys, D., E. Van Hove (1987) *Sociale structuuratlas van de stad Gent*. Leuven/Amersfoort.
- De Brabander, G., D. Van der Wee (1985) 'Economisch-geografische aspecten van de Belgische werkgelegenheidsontwikkeling', *De Aardrijkskunde*, 4 : 299-327.
- De Lannoy, W. (1977) *De residentiële differentiatie in de Brusselse agglomeratie*. Brussel.
- De Lannoy, W. (1975) 'Residential segregation of foreigners in Brussels', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 64 (2) : 215-238.
- De Lannoy, W. (1978) *Sociaal geografische atlas van Brussel-Hoofdstad*. Antwerpen.
- De Lannoy, W., C. Kesteloot (1985) 'Residentiële differentiatie en segregatieprocessen', *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 154 : 137-150.
- Dupont, P., J. Janssen, L. Malvoz (1987) 'Een structurele typologie van de gemeenten', *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 162 : 3-17.
- Gans, H. (1960) 'Urbanism and suburbanism as ways of life', pp. 70-83 in Gutman, R., D. Popenoe, *Neighborhood, city and metropolis*. New York.
- Goossens, M. (1972) 'De hoofddorpen in het hiërarchisch stedenpatroon van België', *Eclectica*, 5 en 6 : 5-133.
- Goossens, M., J. De Rudder (1976) 'Managementcentres and location of top-management in Belgium', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, 2 : 121-133.
- Goossens, M., M. Jansen-Verbeke (1969) 'De stedelijke invloedssferen en de tertiaire sector in België', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* : 55-112.
- Goossens, M., H. Van der Haegen (eds.) (1972) 'De invloedssferen der centra en hun activiteitsstructuren', *Atlas van België*, commentaar bij de bladen 28 A-B-C, stedenet I-II-III, Brussel.
- Granelle, J. (1967) *Espace urbain et prix du sol*. Paris.
- Haig, R. (1926) 'Toward an understanding of the metropolis', *Quarterly journal of economics*, 40 : 404-434.
- Hurd, R. (1903) *Principles of city land values*. New York.
- Janssen, J. (1988) *Rapport sur les typologies des communes belges*. Brussel.

- Kesteloot, C. (1980) *De ruimtelijke sociale structuur van Brussel-Hoofdstad*. Leuven.
- Kesteloot, C. (1982) *Theoretische en methodologische evaluatie van de factoriële ecologie*. Leuven.
- Kesteloot, C., K. De Winter (1983) 'De ruimtelijke sociale structuur van het Antwerpse stadsgewest', *Acta Geographica Lovaniensia*, 23.
- Kesteloot, C. (1985) 'De geografische spreiding van buitenlandse minderheden in België', pp. 75-90 in Martens A., F. Moulaert (eds.), *Buitenlandse minderheden in Vlaanderen-België*. Antwerpen.
- Lagrou, E. (1979) *Ruimtelijke planning in Brussel. Analyse en evaluatie*. Wilrijk.
- Loots, I. (1990) *Stad, straat en dorpel. Microstedelijke vestigingsratio's van de verbruikersgerichte handelszaken en diensten te Antwerpen*. Doctoraatsthesis, Wilrijk.
- Marynissen, R., E. Poppe, E. Van Hove (1987/1988) *Kansarmoede in de grootstad Antwerpen*, deel 1 (De kwaliteit van het wonen) en deel 2 (De bewoners) Antwerpen.
- Marynissen, R., P. Vandermeersch, B. Blonde (1991) 'Typologie sociale du parc de logements à Anvers basée sur le cadastre de 1834', pp. 49-68 in R. Baetens, B. Blondé, *Nouvelles approches concernant la culture de l'habitat*. Turnhout.
- Mayer, R. (1965) *Prix du sol et prix du temps : essai de théorie sur la formulation des prix fonciers*. Paris.
- Meulemans, H., E. Van Hove (1979) OCMW-Antwerpen, *Sociale atlas van de stad Antwerpen*. Antwerpen.
- Moesen, W., J. Vanneste, Y. Vansina (1990) 'De uitgaven van de Belgische steden en gemeenten : verschillen en verklaringen', *Driemaandelijks tijdschrift van het gemeentekrediet*, 173 : 39-60.
- Muth, R. (1961) 'The spatial structure of the housing market', *Papers and proceedings of the Regional Science Association*, 7 : 207-220.
- Muth, R. (1969) *Cities and housing: the spatial pattern of urban residential landuse*. Chicago/London.
- Nelissen, N. (1972) *Sociale ecologie*. Utrecht/Antwerpen.
- Nicolas, D. (1971) *Stad en platteland in de middeleeuwen*. Bussum.
- Park R., (1952) *Human communities, the city and human ecology*. New York.
- Park, R. (1968) 'The urban community as a spatial pattern and a moral order', pp. 3-18 in E. Burgess, *The urban community selected papers*. New York.

- Pahl, R. (1973) *Patterns of urban life*. London.
- Prims, F. (1977) *Geschiedenis van Antwerpen, deel 1*. Brussel.
- Ratcliff, R. (1949) *Urban land economics*. New York.
- Rousseau, S. (1977) 'Typologie van de Belgische gemeenten naar graad van verstedelijking', *Statistisch Tijdschrift* : 141-172.
- Scholliers, E., C. Vandenbroucke (1983) 'Structuren en conjuncturen in de Zuidelijke Nederlanden', in XXX, *Algemene geschiedenis van de Nederlanden*, deel 5, Bussum : 258.
- Soly, H., A. Thys (1982) 'Nijverheid in de Zuidelijke Nederlanden', in XXX, *Algemene geschiedenis van de Nederlanden*, deel 6, Bussum : 30.
- Sporck, J., H. Van der Haegen, M. Pattyn (1985) 'Ruimtelijke organisatie van de steden', in XXX, *De Belgische stad van vandaag : waarheen ?*, *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, speciaal nummer, 154 : 163.
- Tilsley, M. (1979) 'Het vestigingspatroon van de financiële instellingen in België', *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies* : 255-296.
- Van der Haegen, H., M. Pattyn (1983) 'Stedelijke structuren en hiërarchie in België', *Ruimtelijke Planning*, losbladige uitgave, Afdeling 9, I.A.2.a., hae1-hae38.
- Van der Haegen, H., D. Vanneste (1986) 'Een welvaartstypologie van de Belgische gemeenten', *Driemaandelijks tijdschrift van het gemeentekrediet*, 157 : 49-70.
- Van Engelsdorp-Gastelaars, R. (1980) *Niet elke stadsbewoner is een stedeling, een typologische studie naar het ruimtegebruik van bewoners van Amsterdam*. Amsterdam.
- Van Isacker, K. (1978) *Mijn land in de kering*, deel 1. Kapellen.
- Vanneste, D. (1982) *De ruimtelijke structuur van de stad Gent en het Gentse stadsgewest*. Leuven.
- Vanneste, D. (1984) 'Verkenning van Gent vanuit sociaal perspectief : voorbeeld van sociale en ruimtelijke differentiatie in een grootstad', *De Aardrijkskunde* : 205-230.
- Vlassenbroeck, W. (1987a) 'Vestigingstendensen van de kantorensector in confrontatie met het Belgische stedensysteem en met de intrastadsgewestelijke geleiding, De Belgische stad van vandaag : waarheen ?' *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, 39, 154 : 111-123.

-
- Vlassenbroeck, W. (1987b) 'De Belgische banksector : spreidingspatronen in confrontatie met de stedenhiërarchie', *De Aardrijkskunde*, 2 : 319-340.
- Vrijens, N. (1978) 'Bijdrage tot de stedelijke ecologie van de stad Antwerpen', *Planologische Dienst Stad Antwerpen*, Jaarverslag 1978 : 1-26.
- Whyte, W. (1970) *Street corner society*. Chicago/London.
- Wingo, L. (1961) *Transportation and urban land*. Washington.
- XXX (1985) 'De Belgische stad van vandaag : waarheen?', *Driemaandelijks Tijdschrift van het Gemeentekrediet van België*, speciaal nummer, 39, 154.
- XXX (1963) Belgisch-Nederlands-Luxemburgse Commissie voor Ruimtelijke Ordening, 'Hiërarchie van hoofdkernen in het Benelux-Middengebied', *Van randgewesten tot middengebied* : 55-59.
- XXX (1963) Studiegroep Benelux-Middengebied, 'Hiërarchie van kernen', *Tweede bijdrage tot de opbouw van een structuurbeeld van het Benelux-Middengebied* : 4-10.
- XXX (1965) 'Hiërarchie van gemeenten', *Derde bijdrage tot de opbouw van een structuurbeeld van het Benelux-Middengebied*.